

**OD REFORMÁCIE PO ZALOŽENIE CIRKVI  
K 400. VÝROČIU SYNODY V SPIŠSKOM PODHRADÍ**

**A REFORMÁCIÓTÓL EGYHÁZALAPÍTÁSIG  
A SZEPESVÁRALJAI ZSINAT 400. ÉVFORDULÓJÁRA**

**Eds.**

**Peter KÓNYA**

**Annamária KÓNYOVÁ**



**Prešov 2015**

**OD REFORMÁCIE PO ZALOŽENIE CIRKVI  
K 400. VÝROČIU SYNODY V SPIŠSKOM PODHRADÍ**

**A REFORMÁCIÓTÓL EGYHÁZALAPÍTÁSIG  
A SZEPESVÁRALJAI ZSINAT 400. ÉVFORDULÓJÁRA**

Editor: Prof. PhDr. Peter KÓNYA, PhD.  
Mgr. Annamária KÓNYOVÁ, PhD.

Recenzenti: Prof. PhDr. Jozef BAĎURÍK, CSc.  
Doc. David Paul DANIEL, PhD.  
ThDr. LÉVAI Attila, PhD.  
PhDr. Tünde LENGYELOVÁ, CSc.

Jazyková úprava: Mgr. Lucia ŠTEFLOVÁ

Obálka a sadzba: Marek SEDLÁK

Preklad resumé: Ústav jazykových kompetencií CCKV PU  
Noémi HARASZTHYOVÁ, Orsolya FILIPOVÁ  
Mgr. Tibor DOHNANEC

Vydal: © Vydavateľstvo Prešovskej univerzity, Prešov 2015

Tlač: GRAFOTLAČ Prešov

**ISBN 978-80-555-1332-4**

**„ORSZÁG, VÁROS, ECCLESIA”  
IDENTITÁS-ELEMEK EGY UNITÁRIUS KÉZIRATOS  
PRÉDIKÁCIÓSKÖTETBEN**

RESTÁS Attila

**„Nation, Land, Ecclesia”. Identities as Seen in Unitarian Sermons**

*International scholarship highlights that the influence of Protestantism among early modern nations was intense also with respect to how they fashioned themselves and what self-identification strategies they operated. The paralleled destiny of Hungary and Transylvania on the one hand, and the ancient Israel on the other offered a pattern primarily to Calvinist preachers to use biblical texts to hold a mirror to their own age (“chosen people”). Expressions like the “Hungarian Israel”, “Hungarian Sion”, or “our second Jerusalem in the Hungarian Realm” often appear in primarily Calvinist sermons and prayers. The Unitarian manuscript volumes from the 1690s analyzed in this paper adopt many elements of this “Hebraic patriotism”. This is the period of the collapse of the autonomous Transylvania. The sources analyzed are special in that the sermons and prayers they contain accurately record the time of their writing or delivery, like in a diary, therefore the circumstances of their writing can be easily reconstructed. In contrast to printed sermons, the audience of the delivered speeches can also be identified: the mostly Unitarian population of the village of Bölön (seat of Miklósvár, Háromszék) in the Sekler region of Transylvania. The texts suggest that the identity of Seklers from Bölön was a compound of their equal fidelity to the one-time Kingdom of Hungary, the autonomous Transylvania, their own estate privileges, and their Unitarian confession.*

**Key words:** Transylvania, Patriotism, Unitarian Church, 17<sup>th</sup> century, Early modern sermon.

Bölöni Pap Ferenc Halotti prédikációi néven található a marosvásárhelyi Teleki Tékában az a kéziratot prédikációgyűjtemény, amely a székelykeresztúri Unitárius Kollégiumból került mai őrzési helyére (*jelzete Ms0634.*). A vaskos kötet több kéz írása, a halotti prédikációkon kívül egyéb szövegeket is tartalmaz. A kéziratot röviden ismertették a szegedi Régi Magyar Irodalmi Tanszék kutatói, ahogy írták: „a nevek alapján úgy tűnik, nem unitárius

kézirat, talán református lehet”<sup>1</sup> A prédikációknak azt a terjedelmesebb részét vizsgáltam, amelyek azonos kéz írásának tűnnek; az első szövegegység 1697–1709. között keletkezett, a harmadik egységet külön címlap vezet be, amelynek felirata: „Anno 1707. Másodszor jöven Bölönben Papságra, pro Salutatione primae volt Textusom”<sup>2</sup>

A fentebbi bejegyzés szerint a kötet a Háromszékhez tartozó erdővidéki Bölönben keletkezett, s a prédikációkat – feltehetően – Bölönben (ezt nem jelöli a kézirat), illetve a közeli falvakban (Nagyajta, Sepsiszentiván) vagy a távolabbi Brassóban mondták el. Nagyajtán temették 1707. szeptemberében „Donáth Pál úr gyermekeit”<sup>3</sup>, míg Sárosi János unitárius ítélőmester, guberniumi tanácsos, Apafi Mihály fejedelem egykori portai követe halálakor (*Anno 1703 in Sz[ent]jiván cum Joh[annes] Sárosi vitam cum morte commutavit*), illetve temetésekor (*Cum Spectab[ilis] ac Gener[osus] Dom[inus] Johannes Sárosi tumularetur*) Sepsiszentivánban, illetve Szőkefalván hangzott el egy-egy prédikáció.<sup>4</sup> Ezekben a prédikációkban több olyan utalás van, ami alapján a kötet unitárius eredete bizonyítható.

Bölönben Gálfalvi Pál senior volt az unitárius lelkész 1700 körül,<sup>5</sup> a prédikációkat azonban nem lehet a nevéhez kötni. A felszentelt unitárius papok között viszont nincs (Bölöni) Pap Ferenc nevű a 17-18. században,<sup>6</sup> szerzőként így kizárható, talán a kötet későbbi tulajdonosa lehet. Benczédi Gergely közlése szerint „1703. május 8. Ngs. Sárosi János úr temetésére megy a püspök, Senior, Cantor és 4 diák; a háznál prédikált a püspök, latinult orált prof. Szaniszló, a sírnál prédikált t. Dersi Pál ur, magyarul orált Szentiváni Bartók János tordai rector ur; hazajöttek 15-én (uo. 112. lap)”<sup>7</sup> Ki tehát a bölöni kötetben található prédikáció szerzője? A kérdés tisztázása további kutatásokat igényel.

A kolozsvári Akadémiai Könyvtárban őriznek egy másik, szintén Bölönben, „alkalmatosságok szerint” íródott, azaz alkalmi prédikációkat tartal-

<sup>1</sup> *A székelykeresztúri kéziratok katalógusa* (kézirat a Szegedi Tudományegyetem Magyar Irodalmi Tanszék könyvtárában).

<sup>2</sup> Ms0634. 489.

<sup>3</sup> Ms0634. 529 – 548. (A továbbiakban is a kézirat jelzetszámára és oldalszámára hivatkozom.) A geneológiai szakirodalom ismeri a nagyajtai Donáth Pált, gyermekeiről (vagy házastársáról) azonban nem tud. PÁLMAJ, József. *Háromszék vármegye nemes családjai. Abod—István*. Sepsiszentgyörgy : Charta Kiadó, 2000. 148.

<sup>4</sup> Ms0634. 401 – 412, 413 – 422. Sárosi pályáját érinti, illetve halála előtti lefogását, majd szabadon bocsátását bemutatja HORN, Ildikó. Új esztendőre köszöntő versek. Egy unitárius vers szerzőjének és datálásának kérdéséhez. In *Egyháztörténeti Szemle*. 2008/4, 85 – 102.; NAGY, Levente. „Bethlen Miklós nótái”. Apor István naplója Bethlen 1704. évi peréről. In *Lymbus*. 2005, 81 – 117.

<sup>5</sup> LÓFI, Ödön. Adatok a bölöni unitárius egyházközség történetéhez. In *Keresztény Magvető*. 1930/2, 110.

<sup>6</sup> Molnár Lehel levéltárosnak (Kolozsvár) köszönöm az információt.

<sup>7</sup> BENCZÉDI, Gergely. Unitárius halottak és temetések (1692-1703). In *Keresztény Magvető*. 1887/4, 253.; a közlemény azon bejegyzésen alapul, amit a kolozsvári Unitárius Kollégium anyakönyvébe írtak be az iskola jötevőiről.

mazó kéziratos kötetet (*jelzete MsR 1214.*), amiben gyakran föl van jegyezve a prédikációk elmondásának a napja az alkalom mellett; ezek a bejegyzések diárium jellegűek is adnak a kötetnek.<sup>8</sup> Szépen rajzolt címlapja 1696 júliusában kelt, de az 1700-as évek elejéről is tartalmaz prédikációkat és imákat.<sup>9</sup> A két kötet között tehát időbeli átfedés van. Kézírásuk megegyezik, tartalmuk hasonló, részben azonos szövegrészeket is tartalmaznak. Véleményem szerint szerzőjük azonos, bár az unitárius lelkészt nem sikerült beazonosítani. Úgy tűnik, hogy elsősorban gyakorlati szempontok (temetési prédikációk, illetve egyéb alkalmak) indokolták, hogy a kéziratokat két külön kötetbe kötötték be.

Dolgozatomban a marosvásárhelyi kézirat bemutatására vállalkozom, a kolozsvárirra csak akkor utalok, ha párhuzamos szövegrészeket idézek belőlük.

### Sárosi János halotti és temetési prédikációja

A prédikátor elkülöníti a világi és az egyházi beszédhelyzet kettősségét: a kötet elején található prédikációban (*Istent félő asszony ember temetésén*, 1697) jegyzi meg: „Ha fordítom azért immár beszédemet ez asszonynak dicséretére, ha oratóiával akarnám is megcommendálni, többet nem mondhatnék dicséretére, mint a Leckében van: Ne félj szerelmes leányom etc. (Ruth 3. 11.)”<sup>10</sup> Arra nincs utalás a szövegben, hogy a kötetben lejegyzett és a temetésen elhangzó prédikációt kísérte-e *oratio*, az azonban bizonyosnak látszik, hogy az ismeretlen bölöni lelkész tisztában volt azzal, hogy a temetési prédikáció és a világi szónoklat kommunikációs helyzete eltér egymástól; míg az előbbi elsődleges feladata Isten igéjének tanítása volt, az utóbbiban az elhunyt és családja reprezentációs igényei fejeződtek ki, s fő feladata a *laudatio* volt. De az is gyakran előfordult, hogy a szerzők összeegyeztethetőnek találták a prédikáció és az oráció műfaji elvárásrendszerét.<sup>11</sup> A Sárosi János

<sup>8</sup> Például: 1698. november 14-én a néhány nappal azelőtti szélsőséges időjárásról számol be, „amelynek munkáját csak az elmúlt héten láttuk itt Bölönben Castelyunkban a folyosóról felfordítván az zsendelyezést” (MsR 1214. 274r); Szúrágás miatt olvashatatlan, hogy mit keresett „Rabbuthin” és háromszáz katonája 1698. november 14-én Bölönben (MsR 1214. 272r).

<sup>9</sup> A kötet bemutatása: RESTÁS, Attila. „Inter idiotas et rusticanos”. Szövegalkítás és tanítás egy bölöni unitárius kéziratos prédikációskötetben. In *Studia Litteraria* (LII.). 2013/2 – 3, 189 – 203.

<sup>10</sup> Ms0634. 61.

<sup>11</sup> KECSKEMÉTI, Gábor. *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet. A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*. Bp. : Universitas, 1998. 162 – 168, 168 – 209 (Historia Litteraria, 5.); MIKÓ, Gyula. „Mivel én is csak ember voltam”. Az *Exequiae Principales és az Exequiarum Coeremonialium libri gyászbeszédei*. Debrecen : Tiszántúli Református Egyházkerület, 2010. 213 – 218. LUFFY, Katalin. „Romlás építőinek fognak neveztetni”. *Prédikátori szerepek és alkalmi beszédek az Erdélyi Fejedelemség válsága idején*. Debrecen : Debreceni Egyetemi Kiadó, 2015. 245 – 281. (Csokonai Könyvtár, 56.)

felett mondott predikációk is – a tanítás mellett – méltón jelenítették meg az elhunyt társadalmi helyzetét.

Mindkét bölöni kötetrel kapcsolatban megállapítható, hogy szerzőjük bőségesen él bibliai példákkal, valamint antik és középkori eredetű, sőt kora újkorból származó exemplumokkal. A Sárosi János halálakor szerzett predikáció magyar történeti példákat is hoz: „NB. Meg szokott szegyenülni, aki emberi erőbe veti reménységét. Ennek adá meg Zsigmond király az árát, aki midőn a törökkel meg akarna ütközni, azt mondja vala: Si vel caelum rueret, summitatibus tamen hastarum sustinere possemus. Ha az ég szakadna is, kopjánk tetejével feltartathatnók.

Ennek adá meg László király Várnánál:

Romulidae Cannas, ego Varnam clade notavi,

Discite mortales non temerare fidem,

Me nisi pontifices iussissent rumpere foedus,

Non ferret Scythicum Pannonis ora iugum.”<sup>12</sup>

A *Romulidae Cannas* ... kezdetű epigrammáról Szentmártoni Szabó Géza derítette ki, hogy a lausitzi Christophorus Manliustól származik,<sup>13</sup> és mint ez az előfordulása jelzi, még a 18. század elején is népszerű volt.<sup>14</sup> A várnai csatavesztésre való utalás beleillett a protestáns történelemszemléletbe, amennyiben pápaellenes éllel lehetett használni, esetleg a török kiűzése előtt a törökkel kötött szövetség igazolására lehetett használni. A bölöni predikációban azonban – 1703 – nyoma sincs konkrét politikai állásfoglalásnak, inkább azokat ítéli el, akik „emberbe vetették vala bizodalumukat”<sup>15</sup>

Ebben a predikációban összekapcsolódik az elhunyt sorsa a közösség romlásával. A szövegben jelölt tanúság („Doctrina”) szerint: „Megbecsülhetetlen kárt vall az ország, város, Ecclesia, mikor istenfélő támaszaitól, táplálótól fosztatik meg. Tudta ezt Eliseus, ezért siratja Illyést: Édes Atyám, Édes Atyám. Ezzel fenyegeti Isten Jerusalemet és Júdát.

Ugyanis mert valameddig a városok jó kőfala meg nem bomlik, nem nyargal addig szabadoson az ellenség. De mihelyt leromol, szabadjában mehet. Így valameddig jó támasza van a népnek, addig jól van dolga, de ha eldől,

<sup>12</sup> Ms0634. 402.; ugyanez a példa, igaz, csak utalásszerűen, a kolozsvári kötetben is megtalálható: „Így jára László király, ki békét igen kérte a törökkel, de felfejté, Romulidae Cannas ego Varnam, Cseh László király, Hunyadi Johannes, Ciliai gróf hal” (MsR 1214. 132r)

<sup>13</sup> SZENTMÁRTONI SZABÓ, Géza. „Romulidae Cannas”, *avagy egy ál-Janus Pannonius-vers utóélete, eredeti szövege és valódi szerzője*. In *Convivium Pajorin Klára 70. születésnapjára*. szerk. BÉKÉS, Enikő – TEGYEY, Imre. Debrecen – Bp., 2012 (Classica – Mediaevalia – Neolatina, 6.). 183 – 194.

<sup>14</sup> Meglepő, hogy a katolikus Kálnoki Sámuel erdélyi vicekancellár 1701-ben írt kalendárium-feljegyzéseiben is idézi ezt az inkább református környezetben felhasznált verset: PAPP, Kinga. Kálnoki Sámuel Kalendáriuma In *Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban*. szerk. BALÁZS Mihály, GÁBOR Csilla. Kolozsvár : Egyetemi Műhely Kiadó, 2007. 442.

<sup>15</sup> Ms0634. 402.

árván mindjárt omlik a nyomorúság.”<sup>16</sup> Ezt a tanítást Lóth és Noé eltávozása, valamint Jozafát, Jósiás, Salamon, majd Illyés próféta halála utáni események leírásával hitelesíti: „Elragadtaték Illyés próféta, nemsokára Izraelre veszedelem következék, Samáriának metropolis városának megszállása, abból következett nagy éhség, hogy egy szamar fejét 80 ezüst garason vennének, egy véka galambganéjt 5 ezüst garason (2Kir 6,24) és még gyermekét is megenné az asszonyember.”<sup>17</sup>

A következő szerkezeti egység a feddés („Argutio”):

„Valóban vagyon részünk ebben a boldogtalan üdőben, miképpen látogat münket is a nagy Isten, mikor megnyomorodott országunknak egyik támaszát, szegény Ecclesiánknak egyik táplálóját, méltóságos Sárosi János urunkat Isten, közülünk a halál kiszóltá.

Valóban országunk támasza vala.

14 követ más országban.

Rabvasat is viselt Konstantinápolyban.

Császárral, vezérrel sokszor volt ő szemben, nyomorult hazánknak úgy szolgált ügyében.

Ecclesiánknak táplálója. Tanúbizonyyságot tehetnek erről Erdélyben letelepedett Unitaria Ecclesiáink. Mikor hazánk szíve csak meg nem hasadna, látván szomjúval való epekedését fiának, miképpen az Isten angyala mutatá egy forrást, úgy mutatta vala Isten mű nekünk e víz nélkül való üdőbe vigasztalásunkra. Mert miképpen fájt Mardocheus édes nemzetének szomorúsága, és teljes tehetsége szerint munkálkodott megmaradásán. Úgy fájt öneki is, és úgy munkálkodott édes nemzetének megmaradásán.

Úgy cselekszik Isten, látjuk, mű velünk, mint Sámson a filiszteusokkal, a házának oszlopát, akiben vígan mulatnak vala, nyakokba szakasztá, és többet öle meg, mint életében, akiket agyonvert vala.”<sup>18</sup>

A Sárosi János temetésén elhangzott prédikáció tanúsága („Doctrina”) szerint „megengedettett dolog az, hogy az istenfélő jó támaszoknak halálakon az emberek sírjanak. Így siratá az Isten népe Mózeset és Áront a pusztában. Így siratá Eliseust Illyés. Édes, oh bizony, nekünk is volna, kit siratnánk e mai napon, a mi jó patronusunkat, Sárosi Jánost, mert mű vagyunk ma az Illyéstől megfosztatott Eliseusok, országnak népe, az Izraelek, kik elszalasztották és ma földbe teszik az ő Illyéseket.

Sirathatja ezt az ország, annak mind statusai.

Sirathatják ezt az Ecclesiák.

Sirathatják, akiknek sokszor assistentiával volt.

Sirathatják a sok tekintetes úrfiak, deákok, akiket tanított, oktatott [...] és azt mondhatják: Édes Atyánk, Édes Atyánk.”<sup>19</sup>

<sup>16</sup> Ms0634. 406.

<sup>17</sup> uo.

<sup>18</sup> Ms0634. 409 – 410.

<sup>19</sup> Ms0634. 420 – 421.

A temetés alkalmiságában – egy országos politikában is forgolódo főúr temetésére – írt szövegben a végtiszteességet tevők közössége kapcsolódik össze egy ennél tágabb közösséggel, a magyar nemzettel. A prédikációban idézett példák az eseményeket – akárcsak Sárosi halálát – baljós előjelnek tekintik, ami az egész ország pusztulását vetíti előre. Mivel a prédikátor többnyire többes szám második személyben („mü”) szólította meg a hallgatóságot, mint egy-egy nagyobb közösség tagját, ez megteremtette a lehetőségét annak, hogy a gyülekezet befogadja, s az ország, az unitárius egyház és a személyes sors vonatkozásában értelmezze az elhangzottakat.

### Dicséret és ostromozás: kora újkori nemzeteszmék

A fogságot megjárt, majd szabadságát visszanyerő Sárosi életének eseményei, akárcsak a tragikus sorsú I. Ulászlóról előadott történet vagy a Bonfini-idézet Luxemburgi Zsigmond sikertelen hadjárataról egy prédikáció része, sajátos módon van alárendelve a prédikátor profétikus céljainak. A mondanivalójának a középpontjában ugyanis a Habsburg-uralom alá került Erdély pusztulása, végveszedelme áll.

Gyakorlatok az Ószövetségből, a profétai könyvekből (Jeremiás, Ézsaiás) vett textusok; alighanem ez teszi lehetővé, hogy szövegrészeket, gondolatmeneteket vegyen át a század második felének puritánként tekintett prédikátoraitól is. Köleséri Sámuelről idézi: „Oh igaz magyar nép, éjjel-nappal folyjanak a te könnyhullatásaid, meg ne szűnjél, meg ne nyugodjál, kelj fel, kiáltás első álmkor, öntsd ki, mint a vizet, a te könnyhullatásodat az Úr előtt, mert egyben hittá az Úr a te félelmedet.”<sup>20</sup> Balázs Mihály hívja föl a figyelmet arra, hogy a korszak unitárius homiletikai gondolkodásában erős a református praeeptum-irodalom szerepe.<sup>21</sup> Alighanem ezzel párhuzamos jelenség, hogy a prédikációk elkészítése során is támaszkodtak a református prédikációkra. A székelykeresztúri kötet Kölesérin kívül is átvett szövegrészeket Szántai Pócs Istvánnak a Rhédey Ferenc fölött mondott prédikációjából.<sup>22</sup> Az intertextu-

<sup>20</sup> Ms0634. 506. vö. „Oh igaz magyar nép! Éjjel-nappal folyjanak a te könny-hullatásid, mint a folyóvíz: meg ne szűnjél, meg ne nyugodjék a te szemeidnek fénye. Kelj fel, kiáltás első álmkor, önts ki mint a vizet, a te szívedet az Úr előtt, mert egyben hittá az Úr, mint egy Innep-napra a te félelmedet mindenfelől.” KÖLESÉRI, Sámuel. *Bankodo lelek nyögési*. Rosnyai János : Sárospatak, 1666. 3. (RMK I, 1039); modern kiadása: FAZAKAS, Gergely Tamás. „El-távozott a mi-magyar Izraelünkül a” dicsősség” (Köleséri Sámuel panaszmádságai 1666-ból). In *Könyv és Könyvtár*. 2005, 65 – 124; Köleséri művéből az „Oh igaz magyar nép, éjjel-nappal folyjanak a te könnyhullatásid...” és az „Oda vagyon a Magyar birodalomban a mü második Jerusalemünk...” kezdetű részeket a kolozsvári kézirat is tartalmazza, MsR 1214. 23r – 23v;

<sup>21</sup> BALÁZS, Mihály. Unitárius szövegek a prédikációról a 17. század derekán. In *A lélekből építő. Gellérd Imre emlékére. Gellérd Imre Emlékkonferencia, Székelykeresztúr*. szerk. JAK-ABFFY Tamás. Kolozsvár [2007]. 45 – 51.

<sup>22</sup> Az unitárius prédikációk felekezeti közti szövegátvételeiről lásd: TÚRI, Tamás. Fejérvári Sámuel prédikációinak forráskezelése. Felekezeti közti kompiláció az unitáriusok körében. In



ális kapcsolatok föltárásának fontosságát legutóbb Kecskeméti Gábor hangsúlyozta.<sup>23</sup>

Irodalom- és eszmetörténeti vizsgálódások sorát indította el a zsidó-magyar sorspárhuzam kérdése,<sup>24</sup> melyet a kutatások többnyire a református egyházon belül értelmeztek. Szabó András Péter pontosította és tipologizálta előfordulásait: „A zsidó-magyar sorspárhuzam alatt a szakirodalom több, egymással összefüggő, részben egymást követő, de jellegében eltérő jelenséget mos össze: a [...] felekezetektől független providencialista szemléletet, a 16. századi, döntően wittenbergi jellegű zsidó-magyar sorspárhuzamot, és a 17. század, biblikus nyelvvel társuló, aktuális eseményekre reagáló református ideológiáját, amelyet már bátran nevezhetünk felekezeti nemzeteszmének (azaz „héber patriotizmusnak”). Szabó a Bocskai-felkelés időszakát tekinti Magyarországon a „héber patriotizmus”, azaz a református nemzeti ideológia nyitányának.<sup>25</sup>

A jelenség azonban nem szűkíthető le a reformátusságra. Ugyanebből a korszakból származik a jezsuita Káldi Márton kéziratot predikációs kötet, amelyben Erdély sorsát a zsidóság történetével párhuzamba állítva fejti ki több helyen.<sup>26</sup> Lovas Borbála pedig arra hívta föl a figyelmet, hogy az antitritárius Enyedi György predikációinak is „jellemző témacsoportját képezik azok a beszédek, amelyekben Enyedi a magyar-zsidó sorspárhuzam kifejtésével magyarázza a híveknek a korabeli helyzetet”, valamint „nem hasonlatossá vált a magyarság, vagy Erdély lakossága a kiválasztott zsidósághoz, hanem a helyükre is lépett.”<sup>27</sup>

---

*Keresztény Magvető.* 2011/3. 297 – 315; Uő: „Papi fejedelemnek elméjével böltselkedvén”: 18. századi unitárius predikációk kompilációs technikái. In *Mű & szerző. Fiatal kutatók konferenciája. Tanulmánykötet.* szerk. BARTÓK Zsófia Ágnes, DOBOZY Nóra Emőke, FÖRKÖLI Gábor, LOVAS Borbála, NÁDOR Zsófia, SZILÁGYI Emőke. Bp.: ELTE BTK Régi Magyar Irodalom Tanszék, 2011. 113 – 127. (Arianna Könyvek, 4.); Uő: A halál felekezettellettisége. Felekezeti közti kompiláció és műfaji transzformáció. In *Közkincs. Tanulmányok a régi magyarországi predikációk kompilációjáról.* szerk. MACZÁK Ibolya. Bp.: MTA-PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2014. 133 – 155.

<sup>23</sup> KECSKEMÉTI, Gábor. A kora újkori magyarországi predikációirodalom kutatásának eredményei és jövőbeni irányai. In *Studia Litteraria (LII).* 2013/3 – 4, 14 – 15.

<sup>24</sup> Összefoglalja az addigi kutatásokat GYŐRI L., János. Izrael és a magyar nép történetének párhuzama a XVI-XVII. századi magyar predikatori irodalomban. In *Egyház és művelődés. Fejezetek a reformátusság és a művelődés XVI-XIX. századi történetéből.* szerk. G. SZABÓ Botond, FEKETE Csaba, BEREZCKI LAJOS. Debrecen 2000. 29 – 52; MURDOCK, Graeme. A magyar református egyháztörténet-írás. In *Egyház és kegyesség a kora újkorban. Kutatótörténeti tanulmányok.* szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, CSORBA Dávid, BARÁTH Béla Levente. Debrecen: D. Dr. Harsányi András Alapítvány. 59 – 63; FAZAKAS, Gergely Tamás. A kora újkori magyar kálvinizmus az angol nyelvű historiográfiában. In *Egyház és kegyesség. i. m.* 105 – 108.

<sup>25</sup> SZABÓ, András Péter, „De profundis”. Nemzeteszmék az 1657 utáni évek erdélyi válságában, In *Századok*, 2012/5, 1134 – 1135.

<sup>26</sup> GÁBOR, Csilla, „Nem úgy vagyone dolgunk, mint a Sidoknak?” Nemzettörténet egy kézirat predikációgyűjteményben. In *Studia Litteraria (LII).* 95 – 107.

<sup>27</sup> LOVAS, Borbála. Erkölc és identitás. Pogányság és kiválasztottság Enyedi György pré-

A székelkeresztúri kéziratnak abban a prédikációjában, amelynek textusa az Ézs 64, 6., ugyancsak hangsúlyosan jelenik meg ez a gondolat: „Itt a Sido nemzetségnek elsőbben is nagy állapotja adatik előnkbe. Mert miképp a fa a földön minden teremtetett állapotknál nagyobb és magasabb, úgy a Sidó nemzetség ég alatt minden nemzeteket felül halad vala.

Mert az Isten ég alatt minden nemzetek közül ezt választá magának. Eről 5Móz 7, 6.: A te Uradnak Istenednek szent népe vagy te, téged választott, hogy saját népe légy.

Ennek adá ki a törvént, melyben az ő szent akarátját kinyilatkoztatta, amelyről vide Zsolt. 147. Nem cselekedett így minden nemzettel, az ő ítéletit meg nem jelentette nekik.

Sok kiválóképpen való áldásit közölte velek, Aegyptumból hatalmas karja alatt kihozá, a Veres-tengeren száraz lábbal átköltöztette. A pusztában mennyei kenyérral 40 esztendeig tartá. Köntösök meg nem szakadott, sarujok meg nem kopott, akik nevedékenyek voltak, magokkal együtt köntösök is nőtt, végezetre a Kánaán földin letelepítette.

És ezek felett három rendbeli jókkal álda Isten.

[...]

De oh mire jutottak! Sido Josephfel bizonyítom, aki maga felől azt írja: Gestis interfui. Jelen voltam, láttam, hallottam, mire jutnánk, de ezt el meri mondani: Omnium post condita saecula res adversas, si cum Judeorum calamitatis conferantur superatum iri non ambigo. Valamennyi nyomorúság volt világ teremtésétől fogva, ha egyben vetik, a Sidók nyomorúsága mégis meghaladja.”<sup>28</sup>

A szakirodalom arra figyelmeztet, hogy a Biblia anyanyelvű fordítása lett „elsődleges szöveggönyve”, azaz „mintája és tükré a nemzeti önformálásnak és önképnek, annak modellje, hogy mit jelent nemzetnek lenni.”<sup>29</sup> Ugyanebben a prédikációban, közvetlenül a fenti, a zsidók pusztulását leíró rész után a szerző a zsidó-magyar sorspárhuzam másik elemét is részletesen kifejti:

„Oh nem állhatom, hogy meg ne sirassam itten édes nemzetemet, mert a tyúkmony a tyúkmonyhoz nem hasonlób, mint édes nemzetem a Sido nemzetséghez, ma teheti magáévá ezeket az ígéket: Elhullunk mű mindnyájan etc. (Ézs 64, 6.)

Mert ezt is az Isten amaz Aegyptumból amaz hideg Scythiából hatalmason kihozza ez igen jó földre, a tejjel-mézzel folyó földre letelepítette, maga szent üsmeretire juttatta, felmagasztalá minden nemzetek előtt, mert félt tőle America, rettegett tőle Africa, meg nem merte várni Asia, szaladott előtte

---

dikációiban. In *Identitás és kultúra a török hódoltság korában*. szerk. ÁCS Pál, SZÉKELY Júlia. Bp. : Balassi Kiadó, 2012. 299 – 300.

<sup>28</sup> Ms 0634. 511 – 514.

<sup>29</sup> Richard Helgerson kifejezését értelmezi FAZAKAS, Gergely Tamás. *Nemzet és/vagy Anyaszentegyház. Közösségképzetek a kora újkori református imádságirodalomban*. In *Studia Litteraria*. XLV, 2007, 192; uő, *Síralmas imádság és nemzeti önszemlélet. A lamentációs és penitenciás sírás a 17. század második felének magyar református imádságkönyveiben*. Debrecen : Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012. (Csokonai Könyvtár, 50.) 29.

Európa. Amelyért méltán íratta vala magát Attila ilyenképpen: Én vagyok az Attila, Isten akaratjából Bendegúznak fia, a nagy Nimróthnak unokája, ki felneveltetem Engadiban, magyaroknak, medusoknak, gotthusoknak, gepidáknak királyok, e világnak félelme, az Istennek ostora!

De ma látjuk, mire jutottál, édes nemzetem, fimus, limus mundi vagy. Ott is félsz már, az holott nem kellene félni, attól is futsz, akinek elméjében sincs, hogy tégedet bántana. Asszonyember szívet adott Isten tü nektek, hogy még a fáknak levelei, a barmoknak dobogási, az ebeknek ugatási is megrettentenek tütöket. Bizonyára olyan vagy te, mint az hagymázban lévő beteg, akinek látogatására mennek jóakaró szomszédi, baráti, te pediglen kacagsz.

Oh condorlatságotad, szégyenedet, betegségedet jajgatni nem tudó magyar haza! Fontold meg, kérlek, mostani állapotodat, vaj, ki zokogó, vaj ki siralmas napokot kezdte a nagy Isten te reád felvirrasztani.

Oh igaz magyar nép, éjjel-nappal folyjanak a te könnyhullatásid, meg ne szűnjél, meg ne nyugodjál, kelj fel, kiálts első álomkor, önts ki, mint a vizet, a te könnyhullatásidat az Úr előtt, mert egybe hittá az Úr a te félelmidet, mint egy innepnapra minden felől.”<sup>30</sup>

A zsidó-magyar sorspárhuzam úgy teljes, hogy a kiválasztott néppel megtörtént jótéteményeket szembeállítja a zsidók pusztulásával; ugyanígy meséli el a prédikátor Attila király és a honfoglalás történetét, ami az Erdélyi Fejedelemség válságos időszakával kerül ellentétbe. Ezt fejezi ki az „e világnak félelme” („terror mundi”) és a „fimus, limus mundi”<sup>31</sup> szembeállítás. A *Donáth Pál úr gyermekei temetésén Nagyajtán, 1707. Sept.* felirattal ellátott prédikáció az elpusztult aranykort Attila, Hunyadi Mátyás és Bethlen Gábor megidézésével szemlélteti:

„NB. Nagy változandóság alá vettetek még a világi hatalmasságok is. Erőről mondja Úr Jézus: Én mondom Istennek (Zsolt. 61.)

Non gloriatur sapiens in sapientia seu fortis in fortitudine (Jer.9.)

[...]

Jut eszembe itten a magyarok első királya, Attila, aki így íratja vala magát: Én vagyok Attila, Isten akaratjából Bendegúznak fia, a nagy Nimróthnak etc. [...]

Jut eszembe amaz igazságszerető Mátyás király, de csak ezt az epitaphiumot tevék feje [...]

Terror eram mundo metuit me caesar uterque

Mors tantum potuit [sola nocere mihi]<sup>32</sup>

<sup>30</sup> Ms0634. 514 – 515.

<sup>31</sup> Szántai Pócs Istvánnak a Rhédey Ferenc temetési prédikációjából (RMNy 2482) vett részletét számon tartja: IMRE, Mihály. *Nemzeti önszemléletünk XVII. századi irodalmi változatai*. Körösök Vidéke 1989. 14 – 17; KECSKEMÉTI, Gábor. *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet... i. m.* 230; LUFFY, Katalin. *Műfajhasználat és reprezentáció főúri temetéseken = Szöveghagyomány és íráskultúra a korai újkorban*. szerk. GÁBOR, Csilla. Kolozsvár: Egyetemi Műhely Kiadó, 2007. 55; ugyanezt a helyet a kolozsvári kézirat is idézi (MsR 1214. 41v – 42r)

<sup>32</sup> A négy soros epigramma első két sora: Matthias hic iaceo sub mole sepultus / Testatur

Ki volt Bethlen Gábor?

Omnia tentabis, sperabis.”<sup>33</sup>

A „Moribunda Transsylvania” élményét – Bethlen Miklós röpiratának a címét kölcsönözve – alapvető tapasztalatként örökíti tovább a bölöni prédikáció is. A felszabadító háborúk során Erdély Habsburg-megszállás alá került, függetlenségét fokozatosan veszítette el.<sup>34</sup> Az erdélyi unitáriusokat felekezatként is háttérbe szorították,<sup>35</sup> ezáltal a három nemzet és a négy bevett vallás egyensúlyára épülő politikai rendszert érte támadás.

A „magyar Izrael” trópus – hasonlóan a „magyar Sion”, a „Magyar Birodalomban a mi második Jerusalemnünk” kifejezésekhez – Erdély romlásának idején (II. Rákóczi György fejedelem lengyelországi hadjáratát követő török pusztítástól a magyarországi protestánsüldözések gyászévtizedén keresztül az önálló fejedelemség bukásáig) gyakran tűnik föl elsősorban a református prédikációkban és imákban. Az eddigi kutatások kora újkori magyar példákön keresztül mutattak rá arra, hogy e szövegek hogyan teremtették meg a nemzetet és a református anyaszentegyházzal egyszerre való azonosulás lehetőségét.<sup>36</sup> A bemutatott bölöni prédikációk és imádságok azért is jelentősek, mert konkrét helyzethez köthetők, ismert időben és helyszínen hangzottak el, s egy kis unitárius közösség identitásmintázatait villantják föl.

### „Štát, mesto, cirkev”

#### Prvky identity v jednej unitárskej zbierke kázni

V štúdiu sa podarilo predstaviť historikmi doteraz málo prebádanú skupinu prameňov, bohoslužobných kázni, resp. jeden rukopisný exemplár. Aj keď sa mi k prameňom nepodarilo priradiť autora, moje skúmania majú predsa len filologický výsledok: spojenie týchto dvoch rukopisných zbierok zostávalo doteraz mimo pozornosti odbornej literatúry. Na strane druhej zahraničná odborná spisba ma upozornila nato, že vplyv protestantizmu u etník v ranom

---

vires austria victa meas. Vö. Christophori MANLII *Scriptores rerum Lusaticarum antiqui et recentiores seu Opus*, Lipsiae, David Richter, 1719, 401.

<sup>33</sup> Ms0634. 529.

<sup>34</sup> R. VÁRKONYI, Ágnes. *Erdélyi változások. Az erdélyi fejedelemség a török kiűzésének korában 1660–1700*. Bp. : Magvető Kiadó, 1984. 176 – 212; IMREH, István – PATAKI, József. *Kászonszéki krónika 1650–1750*. Európa – Kriterion : h. n., 1992. 28 – 32; EGYED, Ákos. *A székelyek rövid története a megtelepedéstől 1918-ig*. Csíkszereda : Pallas-Akadémia Könyvkiadó, 2006. 174; OBORNI, Teréz. *Sorsfordító évek – Erdély a XVII-XVIII. század fordulóján*. In *A régi Erdély népeinek képeskönyve. i. m. 11 – 27*. (különösen az Átalakuló társadalom c. fejezet); GEBEI, Sándor. *Az Erdélyi Fejedelemség válságos évtizedei (1657–1711)*. In *Fortuna vagy Fatum árnyékában? Fejezetek az Erdélyi Fejedelemség történetéből*. szerk. KOVÁCS KISS Gyöngy. Kolozsvár : KOMP-PRESS Kiadó – Korunk, 2014. 267 – 291.

<sup>35</sup> RESTÁS, Attila. „*Inter idiotas et rusticanos*” i. m. 199 – 200.

<sup>36</sup> FAZAKAS, Gergely Tamás. *Nemzet és/vagy Anyaszentegyház ... i. m. 195 – 201, 205 – 213; úő, *Síralmas imádság és nemzeti önszemlélet ... i. m. 333 – 350*.*

novoveku sa prejavil aj v spôsoboch „sebainterpretácie” a spôsoboch vytvárania vlastnej sebaidentifikácie. Židovsko-uhorské osudové spojenie: Uhorsko a Sedmohradsko, respektíve prirovnanie starovekého Izraela dalo reformovaným kazateľov vzor, aby si na základe biblických textov nastavili zrkadlo danej doby („vyvolený národ”), tak sa zdá správnym názor, že premýšľanie o národoch sa začalo už pred obdobím moderného občianskeho nacionalizmu a jeho história sa môže skúmať už na základe prameňov zo 16. – 17. storočia. Slovné spojenia ako „Uhorský Izrael“ – podobne ako „Uhorský Sion“, „v Uhorskej ríši je náš druhý Jeruzalem“, sa v druhej polovici 17. storočia často objavujú v reformovaných bohoslužobných kázňach a modlitbách. Znak tohto „hebrejského patriotizmu” preberá skúmaný unitársky rukopis zo začiatku 18. storočia. Je to obdobie konca samostatného Sedmohradska. Michal Apafi, potom čo ho Leopold I. s manželkou pozvali do Viedne, sa roku 1697 vzdal svojho kniežacieho titulu. Počas oslobodzovacích vojen sa Sedmohradsko dostalo pod okupáciu habsburskej moci. Zážitok z „moribunda Transsylvania” (názov letáku Mikuláša Bethlena) je zaznamenaný aj v skúmanom rukopise z Bölönu. Zaujímavosťou skúmaného prameňa je, že obsahuje také kázne a modlitby, ktorých čas napísania alebo vyjadrenia je totožný s dátumami uvedenými v jednom denníku, tak sa dajú presne rekonštruovať okolnosti napísania textov. Na rozdiel od vytlačených kázní sa v tomto prípade dá identifikovať aj auditórium: väčšina unitárskeho obyvateľstva dediny Bölön v sedmohradskej stolici Háromszék. Skúmané texty jednoznačne poukazujú na skutočnosť, že k identite bölönských Sikulov jednoznačne patrila príslušnosť k Uhorskému kráľovstvu, samostatnému Sedmohradsku, k vlastným stavovským výsadám a unitárskej cirkvi. Na strane druhej mnou skúmané texty sa odlišujú od doteraz skúmaných kázní v tom, že sa neviažu na reformované, ale sedmohradské unitárske spoločenstvo. A aj keď preberajú mnoho elementov z prác predchádzajúcej reformovanej generácie kazateľov, nachádza sa v nich reformovaná ideológia, „hebrejský patriotizmus” predsa len poukazuje na prvky identity jedného malého sikulského unitárskeho spoločenstva.